

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

СТАТТІ

О. М. РІМАН

Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця

Питання, якому присвячена дана стаття, є частиною складної проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу суспільства та природного середовища. У працях І. П. Герасимова, А. О. Величка, С. М. Бібікова, Л. М. Гумільова, М. І. Артамонова¹ та інших обґрунтовується думка про те, що природне середовище мало істотний вплив на різні сторони життя людей минулих епох. Багато сучасних досліджень здійснюється на стику різних галузей знань і потребує використання даних як гуманітарних, так і природознавчих наук. Найкращого результату можна досягти лише тоді, коли комплексний підхід до вивчення проблеми впроваджується із застосуванням системного аналізу. Використання цього сучасного найновішого методу гарантує об'єктивність досліджень, що виключає як недооцінку, так і перебільшення ролі природного фактору при вивченні взаємодії суспільства та природного середовища.

З розвитком суспільства посилювався антропогенний вплив на природне середовище. Він характеризувався залученням нових компонентів природних комплексів у сферу діяльності людського суспільства, тобто в систему людина — її матеріальна культура — природне середовище. Ступінь взаємодії між елементами цієї системи протягом її розвитку постійно змінюється, причому ступінь впливу суспільства на природу зростає².

Однією з істотних змін у характері взаємодії природи і суспільства був перехід до відтворюючого господарства, особливо до землеробства. Вплив на ландшафт при землеробському господарстві був зовсім іншим порівняно з кочовим скотарством. Пошкодження рослинного покриву, що призводило до зміни місця, змінилося його штучним створенням, що сприяло виникненню культурного ландшафту. Культуровуючи рослини, людина змушена була поставити під свій контроль систему ґрунт — рослина — повітря (приземний шар). Внаслідок цього виникла нова система, яка певною мірою вже керувалася людиною.

Відомо, що ступінь перетворення природи тісно пов'язаний з рівнем продуктивних сил суспільства. В даній статті розглядаються землеробські племена скіфської епохи, які при своєму рівні розвитку продуктивних сил могли освоїти лише певну частину території, придатної для землеробства. Зокрема, в басейні Сіверського Дінця була освоєна переважно лісостепова зона³. В той же час родючі чорноземні ґрунти залишились значною мірою не використаними, причому не лише в скіфську епоху, а й в період поширення більш пізньої черняхівської культури. Відзначаючи цей факт, О. Г. Дяченко зауважує, що освоєння цих родючих ґрунтів стримувалось «якимись ще не з'ясованими факторами»⁴.

Розташування пам'яток осілих землеробських племен скіфського часу переважно в лісостеповій зоні неможливо пояснити випадковістю чи меншою вивченістю південних районів. Навпаки, розкопки тут почалися раніше, ніж в інших місцях, і здійснювались у широких масштабах⁵.

Наявність відірваних від основної маси окремих неукріплених поселень на річках Сіверський Донець (поблизу м. Червоний Лиман та с. Петрівське), Берестовій (неподалік від сіл Березівка та Натал'їне)⁶ свідчить, що оборонний фактор не завжди був вирішальним при виборі місця для поселень (рис. 1).

Розглянемо комплекс природних умов на території басейну Сіверського Дінця, де поширювались поселення землеробських племен скіфської епохи. До них належать, окрім родючості ґрунтів, температурний режим та водний баланс території. Згідно з кліматичною схемою гологену ранній залізний вік, як і сучасна епоха, належить до субатлантичного періоду⁷. В той же час на загальний кліматичний фон мали істотний вплив 1800-річні ритми коливання зволоження території. Період залізного віку, що розглядається, на території України характеризувався підвищеною зволоженістю і наступом лісу на степ⁸.

Необхідно відзначити, що природні умови впливали на особливості розселення людей залежно від рівня розвитку їх продуктивних сил та характеру ведення господарства. В епоху широкого розповсюдження привласнюючих форм господарства для місця поселення вибирались ділянки території, які відзначались комплексом умов, найсприятливіших насамперед для людини. Внаслідок цього найгустіше були заселені узлісся на борових терасах та схили долин, найбільш затишні та звернені до сонця. При цьому території вододілів залишались майже незаселеними (таблиця).

В епоху розвитку лісостепової культури раннього залізного віку це співвідношення різко змінилось. Збільшилась кількість поселень на правих схилах берегів річок та на вододільних територіях, причому відбувалося це за рахунок зменшення кількості поселень на борових терасах. Цей факт свідчить, що природні умови почали «оцінюватись» з іншої точки зору. Якщо прийняти до уваги, що головним заняттям населення лісостепової зони скіфської епохи у басейні Сіверського Дінця було землеробство, то найважливішу роль в цьому випадку могли відігравати умови, необхідні для найкращого зростання культурних рослин. Відомо, що підбір зернових культур того часу складався переважно з тих рослин, які вирощуються і в наш час (пшениця, ячмінь,

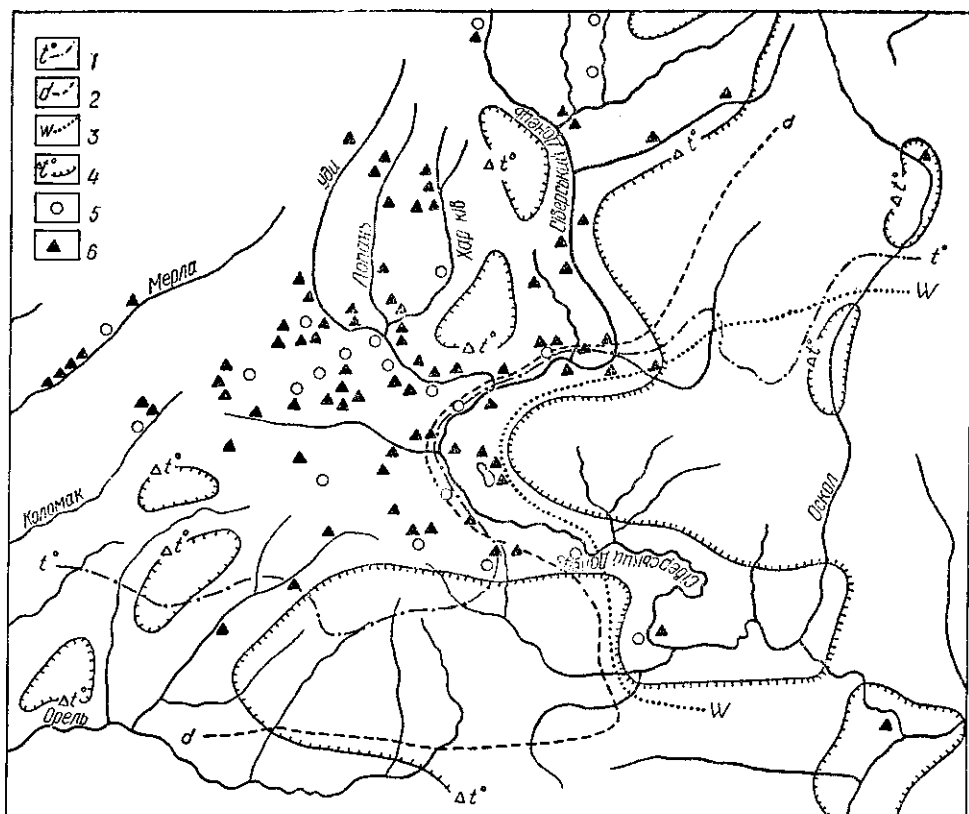

Рис. 1. Розташування поселень землеробів скіфської епохи в районі басейну Сіверського Дінця та межі району несприятливих агрокліматичних умов:

1 — висока температура повітря, 2 — низька вологість повітря, 3 — недостатня кількість продуктивної вологи в ґрунті у третій декаді липня, 4 — територія підвищеної континентальності, окреслена річною амплітудою температури повітря $28,2 \pm 0,2^\circ$ за сучасними даними, $26,7^\circ$ — для скіфської епохи, 5 — укріплені, 6 — неукріплені поселення землеробських племен скіфського часу.

просо, жито, овес, бобові) ⁹. Це дозволяє нам використати сучасні кліматичні критерії для оцінки умов зростання культурних рослин у скіфський час.

Комплекс сприятливих фітокліматичних умов для зростання сільськогосподарських культур визначається, як відомо, ступенем зволоження шару ґрунту, в якому міститься коріння, температурою і вологістю повітря у приземному шарі. Найбільш розповсюджений критерій умов для нормального зростання і розвитку сільськогосподарських культур включає величину температури повітря, яка не перевищує 30° , та відносну вологість повітря не нижче 30%. Якщо ці умови порушені, тобто якщо повітря більш нагріте та більш сухе, то у ґрунті бракує вологи або дана територія знаходиться під впливом сухої повітряної маси, і та волога, що залишилася у ґрунті, випариться за короткий час. Ці явища відомі під назвою посушливо-суховійних, причому під їх згубний вплив підпадають переважно культурні, а іноді й дикорослі рослини.

Зараз існує кілька критеріїв (крім вже названого), які визначають посушливо-суховійне явище ¹⁰. Картографування метеоелементів, які входять до критеріїв посушливо-суховійних явищ, дозволяє провести межі різкого посилення інтенсивності та повторюваності цих несприятливих для землеробства умов. Фізико-географічні особливості території, що розглядається, і насамперед специфіка рельєфу, обумовлюють досить складну конфігурацію цієї межі. Один з її варіантів може бути визначений за допомогою розрахунків з використанням статистичного зв'язку температури повітря та висоти місцевості, а також меж несприятливих умов за критичним значенням дефіциту вологості повітря ¹¹. Межу

Співвідношення кількості стародавніх поселень у ранньому залізному віці та за період від палеоліту до раннього залізного віку в межах природно-територіальних комплексів (у %)

Епоха	Природно-територіальний комплекс				
	Борова тераса	Схил правого берега річки	Однолесова тераса	Підвищені ділянки заплави	Вододільні території
Ранній залізний вік	23	45	4	2	25
Період від палеоліту до раннього залізного віку	61	26	7	2	4

критичних величин ступеню зволоження ґрунту визначено за даними спеціального довідника¹².

Зіставлення варіантів меж розповсюдження несприятливих умов і розселення землеробських племен скіфського часу відображено на рис. 1. Як видно з картосхеми, з межею, визначеною за температурою повітря, кордони розселення співпадають лише в південній частині, а з межею, визначеною за дефіцитом зволоження повітря, — у східній частині території, що розглядається. Найменш показово виявилась межа мінімальних вологозапасів ґрунту, що свідчить про необхідність застосування якогось більш універсального критерію.

За такий показник можна вважати величину річної амплітуди температури повітря ($28,2 \pm 0,2^\circ$), яка є різницею між середньомісячними багаторічними температурами липня та січня. Цей кліматичний показник, що характеризує континентальність клімату, точно окреслює межі розселення землеробських племен скіфської епохи на території басейну Сіверського Дінця.

Проте ми повинні тут врахувати і палеокліматичні зміни. Дослідження А. В. Шнітнікова, В. М. Абросова та Л. М. Гумільова¹³ дають підстави стверджувати, що територія басейну Сіверського Дінця у скіфський час характеризувалась більшою зволоженістю, ніж у сучасний період. У зв'язку з цим необхідно взяти до уваги, що кліматичні показники тієї епохи, в тому числі й річна амплітуда температури повітря, дещо відрізнялися від сучасних. В той же час конфігурація ізольній середньомісячної температури не могла значно змінитися, бо в межах досліджуваної території вона залежить значною мірою від рельєфу, який з часів раннього залізного віку не зазнав істотних змін¹⁴.

Отже, змінилося лише кількісне значення ізольній річної амплітуди температури повітря, що окреслює межі розселення землеробських племен скіфської епохи. Оцінку цієї зміни дає зіставлення річних амплітуд, визначених за величинами середньої температури повітря найвологіших і найсухіших місяців (дані метеоспостережень за 50 років у районі м. Харкова). В умовах підвищеної кількості опадів (як для зимових, так і для літніх місяців) річна амплітуда дорівнює в середньому 26° , при найменшій кількості опадів вона сягає 30° . Середня річна амплітуда температури повітря, визначена за даними багаторічних спостережень, дорівнює $27,6^\circ$, що на $1,5^\circ$ більше її мінімального значення.

Якщо взяти до уваги, що епоха існування лісостепової культури (VII—III ст. до н. е.) в басейні Сіверського Дінця співпадає з періодом підвищеної зволоженості, то умови, притаманні зараз лише для максимально вологих місяців, у період раннього залізного віку були звичайними і річна амплітуда температури повітря була на $1,5^\circ$ нижча сучасної. Але оскільки досліджувана землеробська культура поширювалась у лісостеповій зоні, немає підстав припускати, що кількість опадів навіть тоді могла перевищувати максимальні значення, які в будь-яку епоху обмежують кордони цієї зони. Це ж стосується й величини річної амплітуди температур. Тому можна вважати, що визначену різницю сучасної

та «палеоамплітуди» (1,5°) можна відносити не лише до району, де зараз знаходиться м. Харків, а й до кордону розселення землеробських племен скіфської епохи. Оскільки цей кордон окреслюється сучасною ізолінією річної амплітуди 28,2°, то з урахуванням поправки на ступінь зволоження території величина цієї «прикордонної» амплітуди дорівнювала 26,7°. Ця кліматична характеристика й була тим показником, що відокремлював територію, рентабельну для землеробства скіфської епохи, від території, де більш доцільним було кочове скотарство.

Для оцінки ступеню впливу несприятливих кліматичних умов на сільськогосподарські культури за визначеним показником континентальності необхідно розглянути конкретну територію, яку можна було б вважати сучасним аналогом території басейну Сіверського Дінця, де поширювалась землеробська культура у скіфський час. Ми обрали північну частину Полтавської області тому, що тут відмінність величини річної амплітуди температури повітря від амплітуди досліджуваної території обумовлена саме ступенем зволоженості, а не зміною величини приходу сонячної радіації від широти. Кількість опадів тут дещо більша і обидва райони знаходяться у лісостеповій зоні. При цьому середня річна амплітуда температури повітря становить 26,8—27° (метеостанції Лохвиця, Гадяч, Пирятин), що приблизно збігається з величиною «прикордонної палеоамплітуди» 26,7°. Відомо, що певні кліматичні характеристики тісно пов'язані між собою. Особливо високий коефіцієнт кореляції (0,9—0,99) відмічений між багаторічними значеннями метеоелементів і показниками посушливості¹⁵. Виходячи з цього, ми можемо вважати досить близькими агрокліматичні умови наших територій-аналогів, оскільки вони лежать в одній ландшафтній зоні та характеризуються близькими значеннями середніх багаторічних метеоелементів. Наведено найбільш показові характеристики цих агрокліматичних умов.

1. Середньомісячна багаторічна температура повітря в липні становить 19,8—20,4°. За цими даними можна визначити ймовірну кількість днів з несприятливою для рослин денною температурою понад 30°, бо ці величини мають кореляційну залежність¹⁶. Так, наприклад, при середньомісячній температурі липня 21° кількість таких днів знаходиться в межах 2—6. При зміні середньомісячної температури на 0,5° кількість випадків з денною температурою, що перевищує 30°, змінюється на 1—2. Таким чином, при середньомісячній температурі 19,8—20,4° кількість днів з несприятливими температурними умовами становить 0—4.

2. Кількість днів з несприятливими умовами відносної вологості повітря (нижче 30%) становить на даному кліматичному фоні влітку 2—4 випадки на місяць¹⁷.

3. Кількість випадків з інтенсивними посушливо-суховійними явищами (комплекс умов, за яких гинуть не тільки культурні рослини, а й деякі дикорослі) близька до нуля, тобто такі явища тут виключно рідкісні. Посухи та суховії меншої інтенсивності, що спричиняють лише зниження врожаю, ступінь якого залежить від сухостійності культури, трапляються тричі за десять років¹⁸.

4. Середньомісячна температура січня¹⁹ становить — 6,6±7,2°. При цьому кількість днів з мінімальною температурою — 20° та нижче становить у січні 3,5. Відомо, що коли температура повітря нижче — 20° триває протягом чотирьох днів підряд, при недостатньо потужному шарі снігу виникає небезпека вимерзання озимих культур.

Наведені дані дозволяють зробити висновки, важливі для розуміння ролі природного факту як обмежувача територіального розповсюдження землеробської культури скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, рівень розвитку якої не дозволяв на даному етапі освоїти території з іншими географічними умовами.

Досліджувані землеробські племена «ігнорували» території, де було можливе повне винищення врожаю посушливими суховіями.

Посушливо-суховійні явища невеликої інтенсивності, що відзначаються протягом чотирьох днів та більше, викликають значне зниження врожаю²⁰. Тому землі, де ці явища відбувалися, не заселялись землеробами, які уникали територій з несприятливими умовами (тобто температурами чи вологістю повітря). Саме цим можна пояснити відсутність землеробських поселень на території Донецького терасового та Самаро-Орельського географічних районів.

Якщо прийняти до уваги, що місцеві племена вирощували не тільки ярові, а й озимі культури²¹, можна зрозуміти їх небажання заселяти території, де озимі будуть під загрозою вимерзання. Саме тому землеробські поселення відсутні у Бурлук-Оскольському фізико-географічному районі²², хоча цей район знаходився в лісостеповій зоні, де кліматичний режим у літній час не був таким несприятливим, як на південному сході території, що розглядається. Особливості зимових умов були однією з причин, що перешкоджали освоєнню цієї території землеробами.

Таким чином, ми маємо уяву про землеробську лісостепову культуру, природні умови її розповсюдження на території басейну Сіверського Дінця²³. Спираючись на відомі історичні та географічні дані, спробуємо далі проаналізувати особливості взаємодії елементів даної системи. Використана в цій статті нова інформація з галузі географічних наук дає змогу по-новому оцінити деякі важливі аспекти життя суспільства землеробів раннього залізного віку.

Назва «землеробська культура» вказує, яка галузь господарства була провідною. Є відомості про наявність значної кількості великої рогатої худоби, коней, свиней, овець та кіз²⁴. Отже, скотарство було важливим резервом продуктів харчування, що давало змогу пережити певні втрати врожаю в окремі роки. Крім того, несприятливі погодні умови не однаково впливали на сільськогосподарські культури. Наявність у землеробів скіфського часу певної різноманітності культур, в тому числі й зернових, а також городини (наприклад, цибулі та часнику)²⁵, що вирощувалася деякими племенами, свідчать про те, що землеробство було пристосоване до певного коливання погодних умов. Іншими словами, при значному недороді, наприклад пшениці, гарний урожай проса міг якось компенсувати нестачу продуктів харчування. Наведені факти свідчать про недопустимість для землеробського господарства інтенсивного суховія чи посухи, які спричиняють загибель урожаю всіх культур та пасовищ. В цьому випадку втрачала роль різноманітність культур, а скотарство значною мірою позбавлялось кормів. Повне знищення врожаю навіть один раз за багато років робило практично неможливим при даному рівні розвитку господарства його існування в конкретних історичних умовах.

Відомо, що землеробські племена лісостепової Скіфії не могли вільно користуватися всією продукцією землеробства. Геродот зауважує, що землероби Скіфії хліб сіяли «не для власного споживання, а на продаж»²⁶. Є відомості про жваву торгівлю між землеробськими племенами басейну Сіверського Дінця та грецькими колоніями в Північному Причорномор'ї, а також сусідніми племенами²⁷. Особливо велике значення мала торгівля з грецькими містами, звідки привозились вино, олія, предмети розкоші — чорнолаковий посуд та різні прикраси²⁸. Особливості політичного становища того періоду свідчать про те, що частина готової продукції втрачалась унаслідок сплати данини, пограбувань та воєнних дій.

Таким чином, структура економічних та політичних відносин того часу могла узгоджуватись лише з певною структурою природних умов на території, де жили землеробські племена лісостепової зони, бо лише за цих умов племена могли виконувати роль постачальників хліборобської продукції.

Але структура соціальних і природних процесів постійно змінювалась. Внаслідок цього розширилися межі різних видів господарської ді-

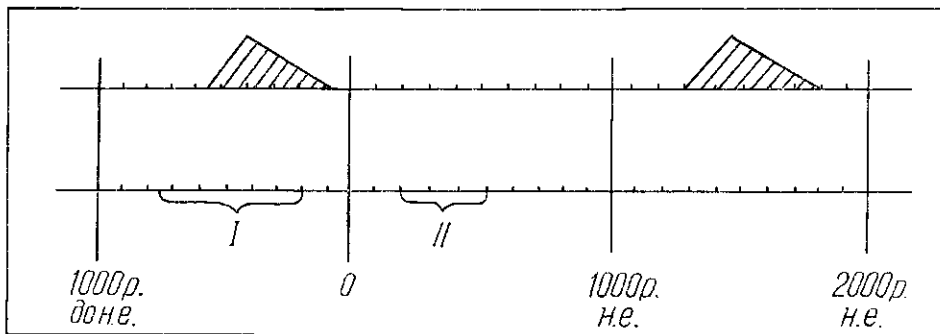

Рис. 2. Схема періодів підвищеної зволоженості континентів північної півкулі, за А. В. Шнітниковим (1), тривалість існування землеробських культур скіфського (I) та черняхівського (II) періодів.

яльності. Наприклад, межа дещо пізнішої, ніж лісостепова, черняхівської культури перемістилася, і частина території, яку освоїли землероби скіфської епохи, залишилася невикористаною. Відомо, що поселення лісостепової культури у долині Сіверського Дінця доходили до сучасного м. Червоний Лиман і по р. Берестова до Краснограда, а поселення черняхівської культури не зустрічаються південніше с. Нижній Бишкін. Дане дослідження дозволяє вважати нез'ясованим фактором, який стримував поширення землеробських культур в ранньому залізному віці, кліматичний²⁹. Черняхівська культура, на відміну від лісостепової, існувала в умовах сухого і континентального клімату³⁰ (рис. 2), який був близький до сучасного.

Цікавою знахідкою, що характеризує зміну рівня посушливості розглядуваної території, є криниця скіфського часу, виявлена під час розкопок Коломанського городища в 1980 р.³⁴ Рівень води в ній зараз становить приблизно 0,7 м. Якби рівень води в криниці був таким же в скіфську епоху, цього було б недостатньо для постачання досить великого укріпленого поселення. Отже, у скіфську епоху, що характеризувалася підвищеною зволоженістю даної території, рівень води у криниці був значно вищий. У черняхівський час умови зволоженості змінилися, і поселення даної культури в районі Коломаку розміщувались на понижених ділянках місцевості. Ця тенденція простежується на всій території. Таким чином, зміна клімату обумовила зміну кордонів та характер розселення в період розповсюдження нової землеробської культури раннього залізного віку. В той же час черняхівська культура, як і лісостепова, мала свої специфічні риси, у зв'язку з якими необхідно розглядати вплив даного географічного фактору на особливості розвитку та розповсюдження культури. В цьому випадку також необхідно провести спеціальне дослідження, яке б опиралось на системний підхід.

Ще одним напрямком подальших досліджень може бути вивчення ролі географічного фактору в системі землеробська культура скіфської епохи — природне середовище за межами території, що розглядалася, де характер елементів системи, а також їх взаємодія мали свої особливості.

О влиянии природных условий на топографию поселений скифского времени в бассейне Северского Донца

Резюме

Статья посвящена выяснению роли географического фактора в процессе взаимодействия человеческого общества и природной среды на ранних этапах развития земледелия в бассейне Северского Донца на примере лесостепной культуры скифского времени. Представлен опыт комплексного анализа исторических и географических материалов.

С учетом палеоклиматических изменений определен комплекс агроклиматических критериев, способствующих ежегодному получению определенного объема сельскохозяйственной продукции на рассматриваемой территории. Этот объем был обусловлен экономической и политической обстановкой в Северном Причерноморье и прилегающих к нему территориях. Выяснено, что земледельцы скифской эпохи не могли выйти за пределы территории с определенным комплексом природных условий, не рискуя резко снизить уровень эффективности хозяйства.

В рассматриваемый период раннего железного века на территории бассейна Северского Донца именно природный комплекс лесостепной зоны обеспечивал местным земледельческим племенам необходимые условия для успешного ведения хозяйства в конкретных исторических условиях.

¹ Герасимов И. П., Величко А. А. Проблемы роли природного фактора в развитии первобытного общества. — В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М., 1974, с. 5—16; Бибииков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкологического моделирования в палеолите. — СА, 1969, № 4, с. 5—22; Гумилев Л. Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. — Вестн. ЛГУ, 1966, № 6. Сер. геологии и географии, вып. 1, с. 62—71; Артамонов М. И. Роль климатических изменений VIII—VII веков в переселении киммерийцев и скифов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI века до н. е. — В кн.: Этнография народов СССР. Л., 1971, с. 45—60.

² Грин М. Ф. Проблемы преобразования природы и задачи географии. — В кн.: Природа и общество. М., 1968, с. 120.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 176, рис. 67; Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. — Киев, 1977, с. 8.

⁴ Дьяченко О. Г. Пам'ятники черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця. — Археологія, 1980, № 35, с. 38.

⁵ Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 178.

⁶ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Указ. соч., с. 8; Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 176, рис. 67.

⁷ Бадер О. Н. Проблема смещения ландшафтных зон в голоцене и археология. — В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М., 1974, с. 225.

⁸ Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. — ЗГО СССР, 1957, т. 16, с. 264.

⁹ Sratko B. A. Der Ackerbau bei den Stämmen skythiens im 7—3. Jahrhundert. — VUZ—SA, 1973, 21, N 1, S. 147—163; Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.). — УІЖ, 1971, № 1, с. 53—61.

¹⁰ Утешев А. С. Атмосферные засухи и их влияние на природные явления. — Алма-Ата, 1972, с. 135.

¹¹ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Римаң А. М. Особенности температурного режима Харьковской области. — Вестн. ХГУ, Харьков, 1979, № 184, Геология и география, вып. 10, с. 78.

¹² Агроклиматический справочник по Харьковской области. — Л., 1957, с. 21, 86.

¹³ Абросов В. Н. Гетерохронность периодов повышенного увлажнения гумидной и аридной зон. — Изв. ВГО, 1962, № 4, с. 325—328; Гумилев Л. Н. Указ. соч.

¹⁴ Кобченко Ю. Ф., Ковалевська З. А. Взаємозв'язок температури і рельєфу північно-східної України та його врахування при зрошенні. — Вісн. ХДУ, Харків, 1972, Сер. Геологія, вип. 3, с. 3—7.

¹⁵ Утешев А. С. Указ. соч., с. 28.

¹⁶ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Римаң А. М. Указ. соч., с. 81.

¹⁷ Справочник по климату СССР. — Л., 1969, вып. 10, ч. 4, с. 150.

¹⁸ Агроклиматический справочник по Полтавской области. — Л., 1958, с. 148.

¹⁹ Справочник по климату СССР. — Л., 1967, вып. 10, ч. 2, с. 67, 184—185.

²⁰ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Сараев В. А. Эффективность учета погодных условий при орошении в Харьковской области. — Вестн. ХГУ, Харьков, 1978, № 173, Геология и география, вып. 9, с. 88.

²¹ Sratko B. A. Op. cit., S. 153.

²² Районирование по: Демченко М. А., Демченко О. М. Физико-географическое районирование Харьковской области. — В кн.: Харьковская область. Природа и хозяйство. Харьков, 1971, с. 116.

²³ Граков Б. М. Скифы. — М., 1971; Граков Б. М., Мелокова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. — В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М.; Л., 1952, с. 39—94; Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.). — ВІЖ, 1971, № 1, с. 53—61.

²⁴ Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

²⁵ Геродот. История. Пер. Г. А. Стратановского. — Л., 1972, с. 191, IV, 17.

²⁶ Там же.

²⁷ Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 226—227.

²⁸ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднпровье и Побужье в VII—V в. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д-27.

²⁹ Дяченко О. Г. Вказ. праця., с. 28.

³⁰ Шнитников А. В. Многовековой ритм развития ландшафтной оболочки. — В кн.: Хронология плейстоцена и климатическая стратиграфия. — Л., 1973, с. 17.

³¹ Радзиевская В. Е. Раскопки Коломанского городища. — АО 1980, М., 1981, с. 306.

С. Б. СОРОЧАН

Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н. е. — V ст. н. е.

Важливе місце в економіці Херсонеса займала зовнішня торгівля. Для цього були всі необхідні умови: сприятлива економічна кон'юнктура, особливо в перші століття н. е., зручне географічне положення Херсонеса на важливих морських шляхах, наявність промислів, що мали виразний товарний характер і задовольняли не лише внутрішні потреби населення міста. Херсонес підтримував не тільки політичні, а й певні економічні контакти з Західним берегом Понту, Італією і західними римськими провінціями¹.

Однак, якщо численні джерела підтверджують наявність політичних зв'язків, то торговельні відносини довгий час не було виявлено. Предмети західноримського виробництва, знайдені на городищі, зобов'язані своєю присутністю лише римським солдатам, які побували у місті². В. І. Кадеєв вказував, що подібні знахідки зустрічаються на всій території Херсонеса, а не тільки в цитаделі, де був розташований римський гарнізон, що частина з них відноситься до часу, який передував появі в місті цього гарнізону³. Разом з тим інтенсивність і обсяг економічних зв'язків Херсонеса з Західним Понтом, Італією і західними римськими провінціями, періоди підйомів і спадів, а також значення цієї торгівлі залишалися невиясненими. Потребує уточнення і склад імпортованих звідти товарів. Тому завдання даної статті — розв'язати ці питання і скласти цілісне уявлення про розвиток економічних взаємовідносин Херсонеса з Західним Понтом і західними римськими провінціями, починаючи з встановлення впливу Риму в Північному Причорномор'ї і до падіння Західної Римської імперії.

Як зазначалося, місто мало достатньо самостійну базу для підтримання зовнішньої торгівлі. Основними предметами експорту Херсонеса були в'ялена, сушена, солоня риба, різні сорти рибних гарумів і сіль⁴. Потреба в імпорті цих продуктів була особливо велика в торгово-ремісничих центрах Західного Понту, пов'язаних з постачанням римських військ продовольством або розташованих поруч з комунікаціями, якими пересувались римські військові підрозділи⁵. Дакія довгий час залишалась незалежною, і навіть інтенсивна експлуатація Мезії та Фракії не могла забезпечити римські війська і західнопонтийські міста достатньою кількістю харчових продуктів⁶ (у I — на початку III ст. тут постійно знаходились три — п'ять легіонів⁷).